

14. Schäfer, Susanne/Heinrich, Dietmar (2010): Wissenschaftliches Arbeiten an deutschen Universitäten. Eine Arbeitshilfe für ausländische Studierende im geistes- und gesellschaftswissenschaftlichen Bereich, München.
15. Spillner, Bernd (1982): Formen und Funktionen wissenschaftlichen Sprechens und Schreibens, in: Ermert Karl (Hrsg.): Loccum Protokolle 6/1982: Wissenschaft – Sprache – Gesellschaft. Über Kommunikationsprobleme zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit und Wege zu deren Überwindung, Rehburg-Loccum, S. 33-57.
16. Steinhoff, Thorsten (2007): Wissenschaftliche Textkompetenz. Sprachgebrauch und Schreibleistung in wissenschaftlichen Texten von Studenten und Experten, Tübingen.
17. Trumpp, Eva Cassandra (1998): Fachtextsorten kontrastiv: englisch – deutsch – französisch, Tübingen.
18. Twain, Mark (2010): Die schreckliche deutsche Sprache, übersetzt von K. Landgraf, Köln.
19. Walter, Beate (1996): Interdisziplinäre Fachtextanalysen und Effektivierung des universitären Fremdsprachenunterrichts, in: Zeitschrift für Angewandte Linguistik 24/1996, S. 23-45.
20. Weinrich, Harald (1989): Formen der Wissenschaftssprache, in: Jahrbuch der Akademie der Wissenschaft zu Berlin 1989, S. 119-158.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Адам Голубіовскі – доктор PhD, науковий співробітник кафедри загального та порівняльного мовознавства Інституту германістики Вроцлавського університету, Польща.

Наукові інтереси: загальне та порівняльне мовознавство, типологія, синтаксис.

УДК 81'373.6

ФОНЕТИЧНЕ, СЕМАНТИЧНЕ Й СЛОВОТВІРНЕ ВАРІЮВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО АД'ЄКТИВА *МЕРТВІЙ* ТА ЙОГО ЕКВІВАЛЕНТІВ У ТЕКСТАХ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ

Ірина ЖИГОРА (Кропивницький, Україна)

У статті проаналізовано якісний склад лексико-семантичної групи «мертвий» у діалектному мовленні; фонетичні варіанти прикметника мертвий та його субститутів у термінології поховального обряду. З'ясовано особливості словотвору лексем зі значенням 'мертвий' в українських говірках. Описано синонімічні назви, евфемістичні варіанти українського ад'єктива мертвий у текстах поховального обряду.

Ключові слова: українські говірки; діалект; фонетичні, семантичні, словотвірні варіанти; евфемізми.

В статье проанализированы качественный состав лексико-семантической группы «мертвый» в диалектной речи; фонетические варианты прилагательного мертвый и его субституты в терминологии погребального обряда. Выявлены особенности словообразования лексем со значением 'мертвый' в украинских говорах. Описаны синонимичные названия, евфемистические варианты украинского ад'єктива мертвий в текстах погребального обряда.

Ключевые слова: украинский говор; диалект; фонетические, семантические, словообразовательные варианты; евфемизмы.

The article analyzes the qualitative composition of the lexical-semantic group "dead" in dialect speech; the phonetic variants of the adjective «dead» and its substitutes in the terminology of the funeral rite. The peculiarities of the word-formation of the lexemes with the meaning 'dead' in Ukrainian dialects are clarified. Synonymic names and euphemistic equivalents of Ukrainian adjective dead in the texts of the funeral rite are described.

Key words: Ukrainian dialect; dialect; phonetic, semantic, word-formation variants; euphemisms.

Вступ. Метою цього спостереження є опис варіантів лексеми *мертвий* у діалектному (здебільшого історичному) мовленні, що безпосередньо стосується культурної поетичної традиції, представлені текстами голосін при поховальному обряді. Важливим при цьому видається вирішення двох необхідних для процедури аналізу завдань: 1) визначення взаємозв'язку між розвитком семантики слова й народними уявленнями про померлого; 2) з'ясування особливостей словотвору лексем зі значенням 'мертвий' в українських говірках. За об'єкт безпосереднього аналізу взято: 1) фонетичні й словотвірні варіанти прикметника *мертвий* та його субститутів у термінології поховального обряду (деривати від

основи *не-бог-/не-біж-, по-кій-н-, жив-* тощо). Матеріал добирався з доступних лексикографічних праць і монографічних досліджень з проблем української діалектології. Добір лексичних одиниць зі значенням 'мертвий' здійснюється за принципом об'єднання їх спільною семантичною ознакою, за яку приймаємо домінуючу сему 'припинення життя'. Інваріантна ж ознака всього корпусу слів ЛСГ «смерть» має ідентифікатор 'припинення життя істоти' [3, с. 661].

Спостереження за лексико-словотвірними варіантами позначень мерця, мертвого тіла дозволяє виявити їхні дериваційні особливості. Стан дослідження українського діалектного словотвору з урахуванням фонетичних, морфологічних й акцентологічних рис говірок частково подано в працях В. В. Німчука, В. І. Добоша, М. В. Никончука, С. Є. Панцьо, К. М. Лук'янюка, Г. Ф. Шила, Й. О. Дзендзелівського, Я. В. Закревської, Г. К. Конторчук, І. В. Гороф'янюк, В. Л. Конобродської та ін. Більш детально й аргументовано діалектне словотворення описане у монографії Г. Л. Аркушина [2], у якій з урахуванням лексики українських, білоруських та російських фольклорних текстів визначено словотвірні засоби й способи деривації всіх іменних частин мови, запропоновано історичний коментар словотвірних явищ, окреслено основні особливості іменної деривації, зокрема в західнополіських говірках. Частково цей матеріал відбито в «Словнику західнополіських говірок» [1].

Труднощі під час словотвірного аналізу діалектних одиниць, при укладанні діалектних матеріалів пояснюються, по-перше, непослідовністю в генетичному групуванні лексем через складність етимологічного об'єкта, по-друге, наявністю перехідної форми деяких лексем, оскільки етимологічно реінтерпретованим словам притаманна генетична роздвоєність, за якої вони, підтримуючи словотворчі зв'язки з базовою основою, виокремлюються в певну етимологічну групу або приєднуються до інших словотвірних гнізд.

Виклад матеріалу. Доречними видаються зауваження науковців стосовно того, що корпус назв померлої людини в українських говірках досить строкатий з ономазіологічного погляду. Формально це виражається в утворенні відповідних лексем від цілого ряду коренів за різними словотвірними моделями. Ці слова походять від різних частин мови, поширених у різних фонетичних варіантах, які співіснують на одній території та по-різному локалізовані в говірках [13, с. 88; 7, с. 65]. Отже, у різних говірках української мови існує достатньо складна парадигма синонімів для позначення померлого.

1. Деривати від кореня *mer-/mor-/*mьr-. Найуживаніші в цій лексичній категорії назви, що безпосередньо акцентують на біологічному аспекті – припиненні життєдіяльності через природну смерть, хворобу чи загибель людини. Йдеться про ад'єктиви й деад'єктивні утворення з коренем *mer-/mor-* < псл. **mer-/mor-*, сформовані за допомогою продуктивних афіксів; їхня семантична будова формально характеризується похідністю від названої кореневої основи. Із погляду семантики важливо, що найчастіше прикметник *мертвий* фіксується у своєму основному значенні, яке має наддіалектний характер без виявлення регіональних особливостей, що добре ілюструється обрядовими контекстами пор. зх.-поділ. *мертвого з гробу не вертають; мертвого од гроба не несуть; мертві усі хороші – гарні* [24, с. 83, 152], *упав мертвий* [15, с. 437], сх.-поліськ. *мертвий устав би з домовини* [23, с. 483].

1.1. Словотвірні особливості. Фактичний матеріал засвідчує значну кількість похідних регулярного творення із цим значенням.

1.1.1. Іменникові позначення смерті як фізичного стану (та його причини – хвороби) і мертвого тіла представлені такими субстантивами, як: *мертвяк, мертвота, мертвотність* [3, с. 661], *мрець* (ген. *мерця*), *мертвець* [24, с. 132], сх.-слобож. *мерляк*, поділ. *мертвець*, півн. *мертв'як*, полт. *мерця, мертвяк*, сер.-наддніпр. *мерця* 'труп, мертвець' (*Місяць світе, мертвець їде. Труна розкривається і мертв'як вилазить з труни. Він дуже боявся мерців*) [20, с. 419, 451] – експресивний фонетичний варіант до *мрець*, карп. *мерчик* 'маленький покійник, трупик', півн. *мерчук* 'мертвонароджений, степові говори', *мертв'ячка* 'епідемія, мор', (степові говори) *умерлець, умерчик*, сх.-поліськ. *умрець* (*Тоді була*

мертв'ячка скрізь, люде здорово мерли. Умерці здригнулись на родимім полі) [20, с. 419; 22, с. 337], *умерлець, умерчик* [3, с. 1505]).

У віддієслівних назвах мерця, небіжчика, вживаних у діалектному мовленні та фольклорних текстах, переважає суфіксальне словотворення. У словотвірному гнізді іменників із коренем **ter-*, зокрема у десубстантивах, що мають домінуючу семему 'такий, у якому припинилося життя, померлий', продуктивним є суфікс *-ець (-ець)*: *мрець, умрець* (фонетичні й дериваційні варіанти: *мрець, мр'ець, мр'езь, мраць, мре́-іць, ўмрець, ўмерлець, умирлець, вмирлиць, мерлець, мирець, мирець, мелр'ець, м'арець, м'алець, мн'ерець, мн'ерець, мн'ірець, мн'арець, міе́рець, міа́рець*); *мертвець, умертвець, смертовець* (фонетичні варіанти: *мертвець, мартвець, мартвець, м'ертв'ець, м'ерт'лв'ець, м'ерц'лв'ець, марц'лв'ець, мерквець, м'ерк'лв'ець, марк'лв'ець, мн'артвець, умертвець, смертовець*). Одиниці на зразок *мер-л-ець (мерлець), ўмер-л-ець (ўмерлець, умирлець)* утворені від дієприкметників *мерлий, умерлий* (синоніми до *по-мерлий*) або ж виникли під впливом структури цих дієприкметників. Деривати на зразок *умертвець, смертовець* являють результат контамінації: 1) *умрець* із *мертвий* або *умрець* із *мертвець*; 2) *мертвець* зі *смерть*. Так само з ендемізмом *сме^нрц'он'ік*, який має явні ознаки експресивної контамінації кількох слів – *смерть* + *мрець* із суфіксальним комплексом *-он-ік*.

Відприкметникові утворення виражають носія ознаки, їхня семантика при цьому дорівнює семантиці словосполучення іменника з прикметником. Тобто йдеться про типові суфіксальні універбати, які, власне, і становлять згорнуте атрибутивне сполучення *мертва людина, померла людина*, на що вказує типовий для універбатів суфікс *-ак (-як)*: *мертвяк, мерляк, мертвяк, мертв'як (мертлв'ак, м'ертлв'ак, мертлв'ак, мерц'лв'ак, м'ертлв'ак, мерлт'ак, м'ерлт'ак, ме^нрлчак, смерлт'ак)*.

Незважаючи на прозорість словотвірної структури, певний інтерес для дослідників словотворення фольклорних текстів і діалектного мовлення становлять похідні з формантами *-ик, -ук*: *мерчик, умерчик, мерчук*. Твірні для них – варіантні форми з суфіксом *-ець*, тобто *мрець > мерчик* і *мерчук, умрець > умерчик*. Попри власне дериваційну, морфонологічну (альтернація *ц : ч* при деривації на морфемному шві) й акцентуаційну ідентичність цих слів зі словотвірними парами на зразок *малець > мальчик, палець > пальчик, німець 'німий' > німчук* 'син німого' та ін. назви небіжчика не мають словотвірного демінутивного чи патронімічного значення. Долучення цих формативів тут має іншу функцію – евфемістичну, подібну до тієї, що виконує формант *-ець* (його фонетичний варіант *-иць*) у діалектних назвах хвороб, пор. *молодénчик* 'хвороба немовлят' [8, с. 247] < **молодéнець*, а також закарп. *гостіць* 'ревматизм' < *гість*. Дещо інша ситуація з новотворами *мерлюк, мертлюк*, де *-ук-* має експресивну функцію.

1.1.2. Субстантивовані ад'єктиви для позначення померлого: *мертвотний* [3, с. 661], полт. *мертвий (Ні живий, ні мертвий)* [20, с. 418, 419], зх.-под. *мертвий* [24, с. 38, 236]), поліськ. *мертвий* [5, с. 389].

1.1.3. Субстантивовані дієприкметники:

(act. praes.) *мерущий* [3, с. 661], *умирущий* [24, с. 38, 236];

(act. perf.) зх.-поліськ. *мерлий, умерлий, півн. помёрлий (Не pomoже воронові мило, а мерлому кадило. Поможє, як умерлому кадило. Царство небесне померлим душам)* [20, с. 418, 419; 21, с. 294; 22, с. 337; 3, с. 1505], бойк. *померший* [15, с. 263], зх.-под. *вмерлий, умерший, умерлий* [24, с. 64, 107, 233], поділ. *померлий* [7, с. 85], поліськ.: *померлий* [16, с. 95];

(pass. perf.) *мертвонароджений, умертвлений (вмертвлений)* [3, с. 661, 1505]).

1.1.4. Категорія стану, що характеризує біологічні параметри: *мертво* [3, с. 661], *мерло* 'мертво' [20, с. 419].

1.2. Фонетичне і словотвірно-морфологічне варіювання. Регіональні риси виявляються передусім у фонетичних і словотвірних варіантах, що своєрідно локалізуються в говірках, де вони можуть як уживатися в різних ареалах, так і співіснувати в межах одного. Фактичний матеріал фіксує значну кількість таких назв на різних теренах:

поділ. *померлий*, *мрець* [7, с. 65], півд.-зах. (Теребовлянський р-н) *мерлий* [4, с. 229, 340];

карп. (р-н Коломиї) *умрець*, *вмерлець*, (р-н Косова) *умирлець*, буков. (р-н Чернівців) *умертвець*, бойк. *вмирлиць*, *мерлець* [15, с. 136, 437];

сер.-наддніпр. *мерця*, полт. *мерця*, *мертвяк*, *мрець* [20, с. 419, 451] і (степові говірки) *умерлєць*, *умэрчик*;

поліськ. *мерлюк*, *мняртвець* [14, с. 125], *мрець*, *мр'ець*, *мр'езь*, *мраць*, *мре́їць*, *ўмрець*, *мир'ець*, *мир'ець*, *меір'ець*, *м'аір'ець*, *мн'еір'ець*, *мн'еір'ець*, *мн'іір'ець*, *мн'аір'ець*, *міеір'ець*, *міаір'ець*, *мертвець*, *мертвець*, *мартвець*, *мартвець*, *м'ерт'ів'ець*, *м'ерт'ів'ець*, *м'ерц'ів'ець*, *марц'ів'ець*, *мерквець*, *м'ерк'ів'ець*, *марк'ів'ець*, *мерт'ів'аць*, *м'ерт'ів'аць*, *м'ерц'ів'аць*, *мерт'ів'ак*, *м'ерт'ів'ак*, *мерт'івак*, *мерц'ів'ак*, *м'ерт'івак*, *мерт'ів'ак*, *ме^нр'ічак*, *мерт'ів'ук*, *смерт'ів'ак*, *смертовець*, *сме^нр'іць'он'ік*, *Імертвії*, *Ім'ертвії*, *Ім'ертвії*, *Ім'ертвіи*, *Ім'артвії*, *Імартвії*, *м'іартвії*, *м'н'ортвії*, *ўІмерлії*, *ўІмерліи*, *Імерлії*, *Імерліи*, *зІмарлії*, *ўІмершиї*, *ўІм'ершиї*, *ўІмершии*, *ўІм'ершии*, *Імершиї*, *Імершии*, *Імаршии*, *ўмір'ушчії*, *ўмір'ушч'ії*, *ўм'ір'ушчії*, *ўмір'ушчи* [13, с. 88-89, 90-91], зх.-поліськ. *мрэць*, *мрэц*, *мярэц*, *мырэць*, *умэрльїї*, *умэрлы*, *мёртвы* [11, с. 51], сх.-поліськ. *умрэць* [20, с. 419; 22 с. 337].

Зрозуміло, наведений ряд похідних можна продовжити, оскільки подібні номени передають названу семантику системно, що є їхньою основною функцією. (докладніше про похідні з коренем *мер-/мор-/мир-/мір-*, *-смерт-* див. [13, с. 83-84; 10, с. 155]).

2. Деривати від кореня **bog-/*bož-*. Лексичний склад групи позначень *мерця* в українському літературному, діалектному й фольклорному мовленні представлений також похідними від інших коренів. Зокрема, до них належать деривати від кореня *бог-/біг-/бож-/біж-*. Здебільшого вони мають афіксальний комплекс, який складається з двох серій суфіксів: *-чик* (для форми чоловічого роду) і *-чиця* або (фонетично: *небіж-чиця* > *небіш-чиця* > *небіщичя*) *-щичя* (для форми жіночого роду). Пор. суфіксацію синонімічної відприкметникової пари з коренем *кій-* (**кој-*) *покійн-чик* : *покійн-щиця* < *покійний*. Отже: *небіжчик*: зх.-пол., сх.-поліськ. *не^нІб'іжчик*, *не^нІб'іжчик*, *не^нІбіжчик*, *не^нІбожчик*, *не^нІбожчик*, *н'еІбожчик*, *н'аІбожчик*, *не^нІбужчик*, *н'еІбужчик*, *н'аІбужчик*, *н'еІбужч'ік*, *не^нІбужчик*, *н'аІб'ужчик*, *не^нІб'іжчик*, *н'еІб'іжчик*, *н'аІб'іжчик* [13, с. 90-91; 7, с. 65], *небощик*, *небощица* [1, с. 343], поділ. *неиб'іжчик* [7, с. 65], півд.-зах. (Теребовлянський р-н) *небіжчик*, наддністр. і карп. *нибіщик* *небощик*, карп. *нибощик*, *нибишик* [4, с. 229, 236, 281, 332, 372, 384].

Ці назви утворені від **небож-ець* (аналогічно до *мр-ець*) і *небож-ка*, про що свідчить збережене твірне діал. *небошка* [1, с. 343], *небіжка*, *небожка*, *небошка*, пор. ще вторинний демінутив на *-к-* зх.-поліськ. *небіжечка*, *небожечка*, сх.-поліськ. *небіжченька*, *небожченька*, *небіжчик*, *небожчик*, *небіжчиця*, *небожчиця* [20, с. 537]. Існує кілька діалектизмів із суфіксом *-еньк-*, що виявляють відношення похідності від іменників, у яких відсутня сема зменшеності, й становлять спеціальну групу слів, здатних виражати реальну, об'єктивну зменшеність, пор. *небіжченька*, *небожченька*.

Значення 'мертвий', 'мрець' у цій групі позначень розвинулося з первісного 'нешасний', 'бідолага' так само, як і в рос. діал. пск., смол. *неб'ожчик* 'мрець', 'покійник'

поряд зі смол. *небóжчикек* ‘бідолага’, ‘сердешний’, *небóга* ‘бідолага’, ‘сирота’ [18, с. 319, 320]. Типологічно це підтверджується як семантикою структурно-етимологічних відповідників на зразок ст.-чес. *neboh* ‘нешаслива людина’ і ‘покійний’, чес. *nebohý* adj. ‘бідний, нещасний’ і ‘покійний’, словц. діал. сх. *nebohý* ‘убогий’ і ‘мертвий, покійний’, в.-луж. *njeboh* ‘покійний’ і *njebohi* ‘бідний, нещасний’, пол. *nieboga* ‘нешасна жінка’, ‘покійниця’ [25, с. 104–105], так і прикладом поліськ. *н'ешчас'н'ік* ‘покійник’, що співіснує із синонімом *не"живець* [13, с. 90–91]: *н'ешчас'н'ік* – дериват від *нешчасний* ‘бідолашний’. Отже в цьому випадку маємо ще один приклад евфемізму з метою уникнення назвати мертвого мертвим, пор. висновок про фігуральність або ж табуїстичність значення ‘померлий, покійний’ і вторинність його щодо первісного ‘нешасний, бідолага’ в: [25, с. 104–105]. Див. ще [17].

3. Деривати від прикметників покійний і живий. Поширені в українських діалектах евфемістичні назви, що акцентують на «неживому» стані мертвого тіла. Це іменники (і в одному випадку прикметник), похідні від ад'єктивів *покійний* і *живий*. Пор.:

поліськ. *покійний* ‘померлий’ [21, с. 181, 546], *пакіойній*, *пакіойн'ій* [13, с. 90], *покоїній*, *покуїній*, *покоїни* [6, с. 18–19, 233, 413; II, с. 61] поряд із поділ. *пок'їйник*, *покоїн'ік* [7, с. 65], поліськ. *покоїник*, *покійник*, *покуїйник*, *покоїн'ік*, *покуїн'ік*, *пакіойник*, *пакіойн'ік*, *пакуїн'ік*, *спокуїн'ік* [13, с. 90–91], поліськ. *покоїн'ік* [6, с. 15, 91], пд.-сх. *покійник*, *покійниця*, *покійничок* [21, с. 271];

поліськ. *не"живіи*, *не"живи*, *н'єживіи*, *н'єживи*, *н'єживу_її* [13, с. 90], *н'єжі'ївиі* [6, с. 18–19, 233, 413; 7, с. 61] поряд із поліськ. *не"живець* [13, с. 90–91], а також слобожан. *безжівний* [19, с. 39].

4. Деривати від ад'єктива нещасний. У відомому нам діалектному матеріалі такий приклад представлено лише поліськ. *н'ешчас'н'ік* ‘покійник’, ‘небіжчик’ [13, с. 90–91] < *нешасний* (див. вище).

5. Інші утворення. Частина номенів із аналізованого розряду слів утворена лексико-семантичним шляхом. Візьмемо приклад, коли відповідне значення розвинулося з первісного ‘батьки’ чи ‘родичі’ через проміжне ‘покійні родичі, батьки’, пор.: полт., півн.: *родітели* ‘покійні родичі’ (*Дочка плаче над мертвим родителем. Стрічайте, мої родітели, мого татуся рідньєного, пробірайте містечко коло себе близенько і доглядайте так, як я доглядала; На проводи в нас на гробки ходять, родітелив поминають*); поліськ. *предкі* (*Там же усі... всі наші предкі лежать*) [5, с. 285].

До лексико-семантичних похідних належать і випадки на зразок ‘тіло’ → ‘мертве тіло’ → ‘мрець’ (ще один приклад табуїзації), а також наддністр. *тіло* ‘мрець’ (*Коби тіло з хати взяли, я би оженився*); полт.: *щєпочка* (у причитаннях над померлою донькою вжито як пестливе слово): *Моя донечко, моя й правдочко! Моя донечко, моя й вишенько, моя щєпочко, моя й одиночко, моя й дитиночко!*; *щипочка* (у причитаннях над померлим сином): *Моя дитиночка, моя й щипочко! Моя щипочка одищипнулася* [22, с. 524, 526].

Решта прикладів представлена: бойк. *готівий* ‘готов’ – ‘він вже труп’, ‘неживий’ (*Він уже готів*); *цудо* ‘цуд’, пор. «Бог на нім *цудо* показав» (говорять про антипатичну людину, яка померла страшною смертю або тяжко занедужала); *страчча* ‘нехрещена, вбита покритою дитина»; *потірча* ‘потерча’, ‘дитина, яка вмерла без хрещення’ [16, с. 125, 188, 258, 358].

В основу номінації деяких евфемістичних субститутів *мерця*, *покійника* покладено різні ознаки, що асоціюються з мертвим тілом, припиненням життя (нерухомість, застиглість, затверділість, завмерлість, непробудність, заціпенілість тіла, блідість). Пор. субстантивовані прикметники та дієприкметники на зразок пд.-сх. *бездиханний*, поділ. *бездушний*, сх.-поліськ. *безпробудний*, пд.-сх. *зотлілий* ‘неживий’, ‘мертвий’ ‘без душі’ ‘без дихання’, ‘без життя’, *дудлєний*, *отверділий* ‘закляклий, мертвий’, *покійний* ‘померлий’ [19, с. 39, 40, 44; 20, с. 181,

546], поліськ. *неживий, покійний* (*не^нжи^лвий, н^нежи^лви, па^лкоїн^н ії* [13, с. 90], *н^нежи^лвий, по^лкоїн^н* [5, с. 18–19, 233, 413; 6, с. 61] та ін., про які див. вище). Субстантивовані прикметники та дієприкметники часто використовуються в діалектному мовленні для уникнення прямої згадки смерті й становлять «... нейтральні з погляду зв'язку з міфічним світом» номени [13, с. 90–91].

Суттєво обмежений порівняно з іншими одиницями ареал реліктового іменника *труп*, що має згрубілий характер і не вживається у текстах голосінь. Пор. зх.-поліськ. *труп, труп'я* [21, с. 271; 22, с. 289–290], поділ. *труп* [7, с. 65], бойк. *труп'є* [16, с. 304].

6. Евфемістичні парафрази. Із-поміж досліджуваних одиниць поширені номінативні словосполучення на зразок «прикметник + іменник» (чи навпаки), «іменник + займенник + іменник», що становлять смислову єдність: *раб Божий* ‘покійник’: поминати раба Божого [24, с. 210]; *виходець з того світу* – ‘мрець’ [24 с. 110]. Часто на позначення мертвого вживаються описові словосполучення з дієслівною доміантою: «дієслово + прийменник + прикметник + іменник у місцевому відмінку» або «дієслово + прийменник + іменник у місцевому відмінку», пор.: *лежати на смертній постелі* (слобож.), *лежати на смертному ложі, лежати на лаві, лежати на лавці, лежати на лавоцци* (*л'єж і'т' на^о лавоц:и*) [5, с. 428], *лежати на столі, лежати в землі* (як контекстуальний антонім до ‘бути живим’) ‘бути мертвим’ [23, с. 419–420]). Далі: «дієслово + прийменник + іменник в орудному відмінку»: *лежати під святими* ‘бути мертвим’ (святі ‘ікони’); «дієслово + прийменник + іменник в родовому відмінку»: *витагтися вздовж лави, лягти вздовж лави* ‘бути покійником’ [23, с. 420]; «дієслово + іменник у називному відмінку»: *отверділо тіло* ‘мертве’ [21, с. 75]; «дієслово + субстантивованій прикметник»: *лежати неживим* ‘бути мертвим’ [5, с. 413]; «каузативне дієслово + іменник у знахідному відмінку»: *гноїти землю* – ‘бути в могилі’, ‘не жити’, ‘бути мертвим’ [15, с. 176]; «дієслово + прийменник + займенник + прислівник»: *спати в себе вдома* [8, с. 249]; «займенник + слово категорії стану»: *єго нема* ‘бути мертвим’ [5, с. 329].

Виникнення таких найменувань зумовлене тим, що деякі лексеми набувають відповідного значення *лише* у складі усталених словосполучень формульного характеру. У подібних виразах актуалізація основної семантики досягається залученням додаткового лексичного засобу, створюючи стійке сполучення слів, мікротекст, що трапляється на різних територіях у варіантах. Кожен із перелічених прикладів ілюструє формальну нейтралізацію асоціацій із померлим через уникнення спроб використовувати лексику із відповідними коренями, однак всі вони функціонують як абсолютні синоніми до *мертвий*, тому «летальна» семантика актуалізується тут самим контекстом ужитку.

На завершення згадаємо ще одну групу виразів для позначення покійника. Це спеціальні назви, вживані для тих, кого *постигла нагла смерть, сам себе погубив з світа, сам себе згубив* [7, с. 65], *наклав на себе руки, наклав життям, наклав душею, наложив головою, погубив душу* [23, с. 527, 658]. Отже, це синтаксичні синоніми для слів, які називають самовбивць – тих, хто повісився, втопився (*топець, топельник, потопельник, втопець*), гуц. *потопленнік* [16, с. 125, 295, 304]; поділ. *само|зубець*’, *|в'ішал'ник, по|в'ішал'ник, |топл'аник* [7, с. 65]. Ці еквіваленти слів посідають проміжну ланку між назвами мерця й власне евфемістичними виразами. Фактично, у висловах на зразок *накласти життям, наклав душею, погубив душу* тощо вже починається нейтралізація значень ‘смерть’, ‘умерти’, тому ці словосполучення перебувають на шляху від іменників і дієслів із «летальною» семантикою до наступної ланки – перелічених вище евфемістичних парафраз.

Висновки. Проведене спостереження дозволило зробити такі попередні висновки.

1. За морфологічними критеріями склад групи одиниць зі значенням ‘мертвий’ є переважно іменним та прикметниковим, до того ж відповідні номени набули спеціального «летального» значення вторинно через метафоричний вжиток слова. Деривати від кореня *мер-* утворені за допомогою суфіксів *-ець*’, *-иць*’, *-ик-*, *-ак-*, *-ук-*, *-к-*, *-еньк-*; вони передають названу семантику системно, лексика з іншими коренями – лише потенційний носій цього

значення. Діалектна лексика засвідчує часті випадки паралельного вжитку словотвірних варіантів однієї назви у поліських і подільських говірках. Так само й фонетичні варіанти як регіональні риси текстів поховального обряду локалізуються в цих говірках, співіснуючи в різних ареалах.

2. Фактичний матеріал засвідчує широкий спектр одиниць зі значенням 'мрець, покійник'.

3. Найважливіші для формування зазначеної семантики компоненти це такі ознаки померлого, як нерухомість, застиглість, затверділість, завмерлість, непробудність, заціпенілість тіла, блідість.

4. Виникнення синонімів для *мертвий* значною мірою спричинене табуванням, що зумовлює евфемізацію обрядових текстів. Більшість назв для цього поняття виявляє нерозривний зв'язок з народними уявленнями про померлого та тісно пов'язана з традиційними міфологічними уявленнями.

5. Синоніми для назв померлого у фольклорі – усталені словосполучення формульного евфемістичного характеру. Функціонуючи в народному мовленні, такі одиниці взаємодіють з іншими контекстуальними компонентами й одне з одним, актуалізуючи загальну семантику.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Аркушин Г. Іменний словотвір західнополіського говору / Г. Аркушин. – Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа» Волинського державного університету ім. Лесі Українки, 2004. – 765 с.
2. Аркушин Г. Словник західнополіських говірок. У 2-х т. / Г. Аркушин. – Т. I. – Луцьк, 2000. – 354 с.; Т. II. – Луцьк, 2000. – 458 с.
3. Великий глумачний словник сучасної української мови [укл. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К; Ірпінь: Перун, 2005. – 1728 с.
4. Гнатюк В. Похоронні звичаї й обряди / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – Т. XXXI – XXXII. – Львів, 1912. – С. 203–424.
5. Говірка села Машеве Чорнобильського району [Тексти] / [укл. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика]. – К.: Довіра, 2003. – Ч. 1. – 456 с.
6. Говірка села Машеве Чорнобильського району [Тексти] / [укл. Ю. І. Бідношия, Л. В. Дика]. – К.: Довіра, 2003. – Ч. 2. – 607 с.
7. Гороф'янюк І. В. Поховальний обряд Центрального Поділля: етнолінгвістичні студії / І. В. Гороф'янюк // Вісник Донецького національного університету. – Серія Б. – Гуманітарні науки». – Вінниця, 2015. – С. 63–71.
8. Громко Т. В. Матеріали до словника говірок української мови / Т. В. Громко // Наукові записки Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка. – Серія: Філологічні науки (мовознавство): *Studia semasiologica*. – Вип. 160. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2017. – С. 239–253.
9. Етимологічний словник української мови [Текст] / [за ред. О. С. Мельничука]. – К.: Наук. думка, 1982–2012. – Т. 1–6.
10. Жигора І. В. Склад ЛСГ «смерть, умирати» у «Словарі української мови» Б. Д. Грінченка [Текст] / І. В. Жигора // *Paradigm of knowledge*. – 2017. – № 3(23). – С. 151–169.
11. Климчук Ф. Д. Погребальная лексика в белорусских говорах / Ф. Д. Климчук // Балто-славянские этнокультурные и археологические древности. Погребальный обряд. – Москва, 1985. – С. 50–51.
12. Коконова А. Б. Семантика общерусского слова *мёртвый* в архангельских говорах / А. Б. Коконова // Этнолингвистика. Ономастика. Этимология: материалы II Междунар. науч. конф., Екатеринбург, 8–10 сентября 2012 г. – Ч. 2 / [ред. кол.: Е. Л. Березович (отв. ред.) и др.]. – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2012. – С. 51–52.
13. Конобродська В. Л. Поліський поховальний і поминальний обряди / В. Л. Конобродська // Етнолінгвістичні студії. – Т. I. – Житомир, «Полісся», 2007. – 356 с.
14. Лисенко П. С. Словник поліських говорів / П. С. Лисенко. – Київ, 1974. – 260 с.
15. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок [Текст] / М. Й. Онишкевич. – Ч. I. – К.: Наук. думка, 1984. – 495 с.
16. Онишкевич М. Й. Словник бойківських говірок [Текст] / М. Й. Онишкевич. – Ч. II. – К.: Наук. думка, 1984. – 515 с.
17. Сетакова О. А. Тема «доли» в погребальном обряде (восточно- и южнославянский материал) / О. А. Сетакова // Исследования в области балто-славянской духовной культуры: (Погребальный обряд). – М.: Наука, 1990. – С. 54–63.
18. Словарь русских народных говоров / [под ред. акад. Ф. П. Филина]. – Вип. 20. – Ленинград, 1985. – 376 с.
19. Словарь української мови [Текст]: в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Т. 1. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 494 с.
20. Словарь української мови [Текст]: в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Т. 2. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959. – 578 с.

21. Словарь української мови [Текст] : в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Т. 3. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 506 с.
22. Словарь української мови [Текст] : в 4 т. / упоряд. з дод. власного матеріалу Б. Д. Грінченко. – Т. 4. – К. : Вид-во АН УРСР, 1959. – 563 с.
23. Фразеологічний словник української мови / Уклад. : В. М. Білоножко та ін. – К. : Наук. думка, 1999. – 984 с.
24. Фразеологічно-паремійний словник Східної Слобожанщини XIX століття / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко, Н. О. Барвіна та ін. / [за ред. В. Д. Ужченка; Держ. закл. «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка»]. – Луганськ : Вид-во ДЗ «ЛНУ імені Тараса Шевченка», 2013. – 288 с.
25. Этимологический словарь славянских языков. Праславянский лексический фонд. – Выпуск 24 (*navijati(se)/*navivati(se) – *nerodimъ(jь)) / [под ред. акад. О. Н. Трубачева]. – М.: Наука, 1997. – 234 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Ірина Жигора – кандидат філологічних наук, доцент кафедри методик дошкільної та початкової освіти факультету педагогіки та психології, докторант кафедри української мови Центральноукраїнського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

УДК 811.161.2'373.7

ФУНКЦІЇ КРИЛАТИХ ВИРАЗІВ У ФРАЗЕОЛОГІЧНІЙ СИСТЕМІ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО МОВЛЕННЯ

Тетяна КАПІТАН (Кропивницький, Україна)

У статті розглянуто особливості крилатих виразів у фразеологічній системі сучасної української літературної мови, а також крилаті вирази як особливий розряд стійких зворотів у системі мови. З'ясовано, що вони виконують важливу специфічну функцію в мовленні, оскільки дають змогу мовцеві стисло і яскраво сформулювати думку, схарактеризувати ситуацію або висловити почуття. Ознаками цих фразеологічних одиниць є стійкість, відтворюваність, цілісність значення, образність, метафоричність та експресивна забарвленість. Установлено, що крилаті вислови – це граматично закінчені судження, які за походженням належать до різних літературних, міфологічних та історичних джерел.

Ключові слова: крилатий вислів, стійке словосполучення, фразеологічна одиниця, фразеологічний фонд мови, пізнавальна функція, комунікативна функція.

В статье рассмотрены особенности крылатых выражений в фразеологической системе современной украинской литературной речи, а также крылатые выражения как особый разряд устойчивых оборотов в системе языка. Они выполняют важную специфическую функцию, потому что позволяют говорящему кратко и ярко высказать мнение. Также установлены особенности этих фразеологических единиц: стойкость, воспроизведение, цельность значения, образность, метафоричность и экспрессивная окраска. Кроме того, крылатые выражения – это грамматически законченные утверждения, которые по происхождению принадлежат к разным литературным, мифологическим и историческим источникам.

Ключевые слова: крылатое выражение, устойчивое словосочетание, фразеологическая единица, фразеологический фонд языка, познавательная функция, коммуникативная функция.

The article deals with the peculiarities of catchphrases in the phraseological system of contemporary Ukrainian literary language, as well as catchphrases as a special category of stable turns in the language system. It has been found that they perform an important specific function in the speech, since they allow the speaker to express briefly, express a feeling in a concise and expressive way. The signs of these phraseological units are stability, reproducibility, integrity value, imagery, metaphor and expressive color. It is established that catchphrases are grammatically complete judgments, which originally belong to various literary, mythological and historical sources. Each expression is characterized by semantic saturation, which is directly related to the context that is the source of its expression. Catchphrases, along with proverbs and sayings, belong to the group of phraseologisms, which play a special role in literary speech, since they contain a large reserve of thoughts, emotions, human experience, expressed concisely, aphoristically and skillfully, therefore, they became an inalienable component of Ukrainian literary speech.

Key words: catchphrases, stable phrase, phraseology unit, phraseological fund of language, cognitive function, communicative function.

Однією з актуальних проблем сучасної лінгвістики є дослідження крилатих висловів, оскільки вони є важливими показниками поетичної майстерності, що виражають думки митців слова. Окрім того, у вітчизняній лінгвістиці недостатньо повно вивчено особливості творення крилатих одиниць у художній літературі, а також їх використання в мовній практиці.